

УДК (UDC) 94 : 327

DOI: 10.26693/ahpsxxi2023.06.126

EVOLUTION OF THE MODERN MODEL OF DIPLOMACY

Victoria Khvist,

e-mail: vika_hv@nubip.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7449-8938>

*National university of life and environmental sciences of Ukraine,
Ukraine, 03041, Kyiv, Heroiv Oborony Str., 15*

Valery Marynich,

e-mail: marynich21@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-0438-6724>

*National university of life and environmental sciences of Ukraine,
Ukraine, 03041, Kyiv, Heroiv Oborony Str., 15*

Abstract

The article presents the results of a theoretical analysis of the evolution of the modern model of diplomacy. Diplomacy in today's conditions should take an active part in international communication, responding to the new challenges of the XXI century and adapting the forms and methods of diplomatic activity to the requirements of the present. The study has identified the main trends in the development of international relations in our time. Globalisation has opened up new types of diplomacy. Thus, cross-border diplomacy is emerging, which is new for international relations. The departure from the principles of resolving issues from a position of strength and the growing interconnectedness between states have led to the emergence of a new method of conducting diplomacy through the prism of economic relations.

Diplomatic activity, along with the processes of democratisation, has made political life more public. The development of civil society has created circumstances in which the state can no longer conduct foreign relations on its own, but must take into account the views of its citizens. This leads to the arrival of non-state actors on the international scene, which has significantly changed the traditional structure of international relations and, consequently, diplomacy.

The article identifies and characterises changes in diplomatic activity in recent years. Multilateral negotiations and multilateral diplomacy give rise to a number of new aspects in diplomatic practice. The emergence of an increasing number of regional entities, the voluntary delegation of part of their sovereignty to them as a result of regionalisation processes, significantly influenced the development of diplomacy in the late twentieth century. The development of communication means in the twentieth century greatly influenced the information and communication function of diplomacy. There is no doubt that the modern model of diplomacy, which emerged thanks to state sovereignty and the system of balance, is currently experiencing a deep crisis, challenged by tectonic shifts that have affected the foundations of diplomacy as such.

Keywords: diplomacy, international organizations, security, foreign policy activity, globalization

ЕВОЛЮЦІЯ СУЧАСНОЇ МОДЕЛІ ДИПЛОМАТІЇ

Вікторія Хвіст,

e-mail: vika_hv@nubip.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7449-8938>

Національний університет біоресурсів і
природокористування України,
Україна, 03041, м. Київ, вул. Героїв Оборони, 15

Валерія Мариніч,

e-mail: marynich21@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-0438-6724>

Національний університет біоресурсів і
природокористування України,
Україна, 03041, м. Київ, вул. Героїв Оборони, 15

Анотація

У статті викладено результати теоретичного аналізу еволюції сучасної моделі дипломатії. Дипломатія в умовах сьогодення має брати активну участь у міжнародному спілкуванні, відповідно реагуючи на нові виклики XXI ст. та адаптуючи форми й методи дипломатичної діяльності до вимог сучасності. У результаті дослідження виявлено основні тенденції розвитку міжнародних відносин у наш час. Глобалізація відкрила нові види здійснення дипломатії. Так, з'являється транскордонна дипломатія, що є новим для міжнародних відносин. Відхід від принципів вирішення питань з позиції сили та дедалі більший взаємозв'язок між державами зумовили виникнення нового методу ведення дипломатії через призму економічних відносин.

Дипломатична діяльність разом із процесами демократизації суспільства зробили політичне життя більш публічними. В процесі розбудови громадянського суспільства сформувалися такі обставини, за яких держава не може більше самостійно вести зовнішні стосунки, а зобов'язана враховувати і погляди своїх громадян. Це зумовлює прихід на міжнародну арену й недержавних акторів, які помітно змінили традиційну структуру міжнародних відносин, а отже й дипломатію.

Виокремлено та охарактеризовано зміни в дипломатичній діяльності за останні роки. Багатосторонні переговори і багатостороння дипломатія породжують ряд нових моментів у дипломатичній практиці. Виникнення дедалі більшої кількості регіональних утворень, добровільне делегування їм частини свого суверенітету внаслідок процесів регіоналізації значно вплинули на розвиток дипломатії в кінці XX століття. Розвиток засобів комунікації в XX ст. сильно вплинув на інформаційно-комунікативну функцію дипломатії. Без сумнівів, сучасна модель дипломатії, що з'явилась завдяки державному суверенітету та системі рівноваги, сьогодні переживає етап глибокої кризи, виклик тектонічними зсувами, що зачепили основи дипломатії як такої.

Ключові слова: дипломатія, міжнародні організації, безпека, зовнішньополітична діяльність, глобалізація

Постановка проблеми. Процеси глобалізації, демократизації, регіоналізації, а також розвиток інформаційного суспільства впливають на формування якісно нових видів дипломатії та змінюють основи діяльності традиційної. Разом із численними політичними змінами, активізувалися процеси глобалізації в соціальній, економічній та технічній сферах. Збільшення діапазону

міжнародної торгівлі та інформаційний прогрес посилили ці процеси. Дипломатія в умовах сьогодення має брати активну участь у міжнародному спілкуванні, відповідно реагуючи на нові виклики XXI ст. та адаптуючи форми й методи дипломатичної діяльності до вимог сучасності.

Аналіз попередніх досліджень. На сьогоднішній день існує низка наукових праць щодо формування нової світової системи дипломатії як інструменту зовнішньополітичної діяльності. Тому, при здійсненні історіографічного аналізу за основу були взяті як напрацювання останніх десятиліть, так і нещодавні роботи вітчизняних і закордонних дослідників. Перш за все, хочеться виокремити видання (6-е перевидання) «Дипломатія. Теорія і практика», написане всесвітньо відомим дослідником Дж. Берріджем (Berridge, 2022), у якому автор присвячує цілі розділи про Міністерство закордонних справ, про мистецтво переговорів, про звичайні способи дипломатії, про дипломатію у ворожих обставинах. Ґрунтовною є монографія провідного дипломата і політика України А. Зленка (Zlenko, 2021), у якій проаналізовано зовнішньо-політичну діяльність України за всі роки її новітньої історії. Через призму власного досвіду, розкрито розвиток української дипломатії на тлі глобальних геополітичних змін. Також хотілося б звернути увагу й на наукові статті Б. Гуменюка (Humeniuk, 2099), де автор торкається питання змін структури зовнішньополітичних відомств та диппредставництв.

Головною метою даного дослідження є аналіз еволюційних змін сучасної моделі дипломатії в умовах сьогодення.

Методи та прийоми дослідження. Дослідницька робота виконана на основі системного, структурно-функціонального, компаративного підходів. Методологічним підґрунтям дослідження стали принципи об'єктивності, історизму та системності, які дозволили розглянути ключові етапи еволюційних змін моделей дипломатії.

Викладення основного матеріалу. Сьогодні світ формується в умовах нарощування як мінімум двох основних тенденцій, які суттєво змінюють наявну структуру міжнародних відносин. Це — подальша глобалізація та інтеграція сучасного світопорядку. Глобалізаційний процес, який має багато складових — економічну, політичну, гуманітарну, науково-технічну — спричинив справжній цивілізаційний шквал, який здатний змінити хід розвитку людства.

Дж. Беррідж розглядає форми взаємодії на державному рівні в умовах відсутності дипломатичних відносин, як секції інтересів при іншому посольстві (наприклад, британські інтереси в Ірані у 1989 р. представляло шведське посольство); використання спеціального посланника (так, державний секретар США Г. Кіссінджер спеціально літав у Париж для зустрічі з в'єтнамським послом); створення сумісних комісій (наприклад, Сумісна комісія з урегулювання на південному заході Африки в кінці 1980-х– початку 1990-х років, до складу якої входили дипломати з Анголи, Куби, СРСР, США, ЮАР; на завершальному етапі до них приєдналися представники Намібії) й інші форми міждержавної взаємодії. Дипломатія переходить на новий етап розвитку (Berridge, 2022: 54).

В умовах всесвітньої глобалізації межа між зовнішньою та внутрішньою політикою поступово стирається. Питання, які раніше вважалися винятково внутрішньою справою тієї чи іншої держави, все дедалі почали вирішуватись на міжнародному рівні за допомогою зусиль низки різних держав. Політична та економічна нестабільність держави впливає на всю систему міжнародних відносин в цілому, що змушує держави діяти спільно задля вирішення проблем, що виникають. Глобалізація відкрила нові види здійснення дипломатії. Так, з'являється транскордонна дипломатія, що є новим для міжнародних відносин. Відхід від принципів вирішення питань з позиції сили та дедалі більший взаємозв'язок між державами зумовили виникнення нового методу ведення дипломатії через призму економічних відносин.

Дипломатична діяльність разом із процесами демократизації суспільства зробили політичне життя більш публічним. У процесі розбудови громадянського

суспільства сформувалися такі обставини, за яких держава не може більше самостійно вести зовнішні стосунки, а зобов'язана враховувати і погляди своїх громадян. Це зумовлює прихід на міжнародну арену й недержавних акторів, які помітно змінили традиційну структуру міжнародних відносин, а отже й дипломатію.

Очевидною стає і центральна роль переговорів в умовах створення співпраці та інтеграційних механізмів, чи то в Азії, Європі, Африці, на просторі колишнього СРСР чи в будь-яких інших регіонах. Саме завдяки переговорному процесу стало можливим підписання Маастрихтського договору, що став ключовим у новому етапі розвитку європейської інтеграції.

У другій половині ХХ ст. форми багатосторонньої дипломатії набули значного урізноманітнення. Якщо в минулому вони зводилися переважно до переговорного процесу в рамках різних конгресів (наприклад, Карловицький конгрес 1698-1699 рр., Віденський конгрес 1814-1815 рр. й ін.), то сьогодні багатостороння дипломатія проводиться в рамках: міжнародних універсальних (ООН) і регіональних (ОБСЄ, ОАЄ та ін.) організацій; комісій, конференцій і тому подібне, створюваних або скликаних для вирішення якої-небудь проблеми (наприклад, Сумісна комісія з урегулювання конфлікту в Південно-західній Африці); багатосторонніх зустрічей у верхах (наприклад, зустрічей семи, а після приєднання Росії - восьми провідних держав світу); діяльності посольств (так, наприклад, американське посольство в Пекіні спільно з китайськими і японськими колегами направляє значну частину своїх зусиль на пошук вирішення проблем на Корейському півострові) (Zlenko, 2021: 8).

Дослідження контексту, у якому відбувається становлення нової моделі дипломатії, дає нам можливість зробити висновок, що майбутнє дипломатії багато в чому залежить від того, по якому шляху піде подальше становлення нового світового порядку. Протягом багатьох сторічч принцип збереження рівноваги сил заради плідного співробітництва та забезпечення миру був головним у співіснуванні між суверенними державами, відповідно до якого встановлювалась і вся система дипломатичної служби.

Багатосторонні переговори і багатостороння дипломатія породжують ряд нових моментів у дипломатичній практиці. Так, збільшення кількості сторін при обговоренні проблеми веде до ускладнення загальної структури інтересів, появи країни-лідера на переговорних форумах, а також можливості створення коаліцій. Крім того, на багатосторонніх переговорах виникає велика кількість процедурних, організаційних і технічних проблем, пов'язаних з узгодженням порядку денного, місця їх проведення, виробленням і ухваленням рішень, розміщенням делегацій, головуванням на форумах, наданням необхідних умов для роботи, забезпеченням копіювальною та іншою технікою, автотранспортом тощо. Усе це, в свою чергу, сприяє бюрократизації переговорних процесів, особливо які ведуться в рамках міжнародних організацій (Zlenko, 2021: 8).

Виникнення дедалі більшої кількості регіональних утворень, добровільне делегування їм частини свого суверенітету внаслідок процесів регіоналізації значно вплинули на розвиток дипломатії наприкінці ХХ століття. Держави, інтегруючись в одне об'єднання, змушені вирішувати питання спільно через багатосторонню дипломатію, що значно звужує їх внутрішню компетенцію та поглиблює взаємозв'язок між ними. Розвиток засобів комунікації у ХХ ст. сильно вплинув на інформаційно-комунікативну функцію дипломатії. На це ще у 1950-ті роки звернув увагу Р. Ніколсон, зауваживши, що сьогодні міністр закордонних справ може зняти слухавку телефону і зв'язатися одразу з багатьма послами. ще на початку ХХІ ст. англійський дослідник Д. Данн відзначав, що виникнення таких засобів технічного зв'язку, як телефон, факсимільна, електронна пошта, відео зв'язок та інші, які були неможливими у минулих сторіччях, стали чинниками значної інтенсифікації міждержавного діалогу (Zonova, 2003: 336).

Без сумнівів, сучасна модель дипломатії, що з'явилась завдяки державному

суверенітету та системі рівноваги, сьогодні переживає етап глибокої кризи, виклик тектонічними зсувами, що зачепили основи дипломатії як такої. Ми є свідками того, що Б. Хокінг назвав «дипломатія-катализатор», а саме системи, заснованої на тісній співпраці між державною дипломатією і неурядовою дипломатією, що стає дедалі важливішою частиною в міжнародних відносинах (Berridge, 2022: 54).

Важливим є те, що інформаційна революція сприяє цьому процесу і пропонує нові гнучкі можливості для підтримання багатовекторних зв'язків, що переповнюють сучасний світ. Майбутнє дипломатії залежить від того, наскільки вона зуміє, відповідно до точного визначення Р. Хейла та П. Внітліма, стати інститутом, який «постійно еволюціонує, переоцінює своє значення й ніби віднаходить себе знову» (Berridge, 2022: 80).

Важко заперечувати, що економічній дипломатії відводиться провідна роль у діяльності зовнішньополітичного апарату. Проте, просування національного бізнесу навряд чи зуміє скласти основні підвалини існування інститутів зовнішньополітичної служби. Шлях до стійкого розвитку для всіх, до вирішення конфесійних і етнічних конфліктів лежить в організації глобального діалогу, основою якого є – ствердження принципів справедливості і прав людини, толерантність і світова культура. Саме дипломатія має стати найбільш ефективним інструментом такого діалогу.

Можна припустити, що в цій ролі дипломатична служба збереже своє значення у ХХІ ст. Зміна засобів ведення дипломатії, функцій дипломатичних представництв зумовлює потребу у реформуванні державного центру дипломатичної діяльності країни – відомства закордонних справ. На відомство закордонних справ покладається участь у розробленні зовнішньополітичного курсу держави і його реалізації, а також підготовка дипломатичних ініціатив та інших зовнішньополітичних кроків залежно від тих чи інших подій у міжнародному житті (Hrubinko, 2018: 131-135).

Набула поширення думка, ніби відомство закордонних справ, яке виконувало історичну «роль вартового» державних інтересів і утримувало під контролем усю сукупність зовнішніх зв'язків, у нових умовах втратило своє першочергове значення. Найбільш популярним означенням подібного песимізму стало висловлювання Зб. Бжезинського, що зводиться до твердження про бажання віддати приміщення американського посольства у Лондоні під студентський гуртожиток та відомий вираз: «Якби міністерств і посольств не існувало, їх і не потрібно було б винаходити» (Zonova, 2003: 336).

Багато дослідників, проте, виступають проти такого спрощеного до примітивності погляду на розвиток світової системи. Подібні погляди, вважають вони, дають можливість представникам школи «реалістів», як і раніше, стверджувати про центральну роль суверенної держави у міжнародній політиці. У цьому ракурсі підхід до відомств закордонних справ як до «вартового біля воріт держави» (gatekeeper) цілком закономірний. Причому «реалісти» приділяють увагу лише одному аспекту зовнішньополітичного відомства – його символічному значенню як представника державної влади і вартового ключового інституту державної системи – мережі дипломатичних представництв. Таке трактування ролі дипломатичного відомства справді підштовхує до висновку про неминучість його кризи в епоху зростаючої взаємозалежності й неможливості абсолютно контролювати зовнішні зносини.

Структурний зріз і аналіз роботи відомств закордонних справ, а також зарубіжних дипломатичних представництв досить красномовно свідчить про епохальні зміни, що відбуваються. Так, наприклад, у країнах, де зовнішньополітичні відомства традиційно мають великий авторитет, все частіше виникають міжвідомчі тертя. Свого часу в Англії М. Тетчер планувала створити на протигагу Форін офіс аналог американської Ради національної безпеки – Foreign Affairs Unit. На початку 1970-х рр. робилися спроби вивести питання європейської інтеграції з-під опіки

Форін офіс, створивши посаду міністра у справах ЄС. Опір дипломатичного відомства не дозволив здійснити ці проекти. Надалі Форін офіс пильно стежив за тим, щоб ніхто не робив замах на його прерогативи (Hrubinko, 2018: 131-135).

Істотні зміни в традиційній дипломатичній системі пов'язані також і з набагато прозаїчнішим чинником – хронічним браком бюджетних коштів. Після Другої світової війни сталося колосальне зростання бюрократичного дипломатичного апарату. Це пояснювалося і виникненням численних нових незалежних держав, і логікою холодної війни. Збільшена складність зовнішньополітичних проблем, що вимагали участі дедалі ширшого кола фахівців, привела до того, що посольства в останні десятиліття ХХ ст. все більше були укомплектовані не тільки кар'єрними дипломатами. Нині співробітники посольств є представниками найрізноманітніших відомств – військових, розвідувальних, комерційних, інформаційних, агропромислових і так далі.

На початок нового ХХІ століття в американському посольстві у Лондоні налічувалися не більше 20% працівників, що належали до зовнішньополітичного відомства як такого. З появою нових глобальних викликів, таких як питання охорони навколишнього середовища, міжнародного тероризму, глобалізаційні процеси структура зовнішньополітичного відомства змінюється відповідно до потреб країни. Для забезпечення оптимізації виконання функцій з'являються нові відділи, департаменти, які потребують відповідного рівня знань та обізнаності від спеціалістів у тій чи іншій сфері (Gumeniuk, 2009).

На сьогодні за структурою посольства поділені, як правило, на кілька підрозділів, груп чи секцій, що займаються певною проблематикою країни, в якій перебуває посольство. Це, як правило, група зовнішньої політики, економічних питань, внутрішньої політики, двосторонніх відносин, тобто відносини із країною перебування, двостороннього культурного співробітництва, а також консульські питання.

Однією з характерних рис сучасних міжнародних відносин є зростання числа й значення міжнародних організацій у забезпеченні миру й різнобічного співробітництва суб'єктів міжнародного права. Найбільш вагома роль у справі створення й функціонування міжнародних організацій належить державам. Свій зв'язок з міжнародними організаціями держави здійснюють за допомогою відносно нового інституту – постійних представництв держав при таких організаціях, що є також новим у дипломатії. Постійні представництва мають таку структуру, як і представництва в країнах перебування, й виконують подібні функції, а саме: забезпечення представництва держави, яка акредитує при організації, підтримання зв'язку між акредитуючою державою і організацією, з'ясування здійснюваної в організації діяльності і повідомлення про неї уряду своєї держави, забезпечення активної участі держави у діяльності організації, сприяння здійсненню цілей і принципів організації шляхом співробітництва з організацією.

Держави насамперед мають постійні представництва при ООН і її спеціалізованих установах, а також при найбільших регіональних організаціях. Постійні представництва при міжнародних організаціях можуть відкривати тільки держави – члени таких організацій. Держави, які не є членами таких організацій, але зацікавлені в їхній діяльності, можуть мати при них постійні місії спостерігачів, якщо це допускається установчими документами організацій. Так, Україна має 9 постійних представництв при найвагоміших міжнародних організаціях (Web-sait Ministerstva zakordonnykh sprav Ukrainy, 2022).

Разом зі змінами центрального апарату забезпечення дипломатичної діяльності держави еволюціонують і закордонні дипломатичні установи. З'являються нові відділи, інститути відповідно до сучасних реалій, розширюється масштаб діяльності посольства та його функції. З появою нових напрямів дипломатії формуються нові інститути при посольстві, такі як культурні інститути, які покликані пропагувати мову і культуру держави, а також формувати позитивний імідж своєї

країни в країні перебування. Не менш важливим є сучасний аспект взаємодії посольства з представництвами бізнесових структур своєї країни, сприяння їм, що демонструє еволюцію функцій посольства та ролі дипломатичного представництва за кордоном.

Беручи до уваги динаміку змін процесів у світі, країни пристосовуються до сучасних реалій під час підбору кадрів на дипломатичну службу, залишаючи традиційну складову вимог до дипломата та вносячи певні нові корективи. У той же час вимоги до кваліфікації дипломатичних кадрів, сформовані на початку ХХ ст., мало змінились. У 1917 р. Е. Сатоу дав стисле визначення: дипломат має бути «досвідченим джентльменом» (Satou, 1947: 516).

Сьогодні дипломат є не лише посередником між двома урядами. Хороший, активний дипломат перетворюється на посередника між двома націями в широкому розумінні цього слова. За даними Ш. Кроненбурга, більша частина робочого часу «середньостатистичного» німецького посла витрачається на зустрічі з представниками партій, профспілок, церков, армії тощо, в той час як у політичній сфері їх функції часто зводяться до суто адміністративного рівня (Sakun, 2022: 440).

Розширення сфери дипломатії привело до використання в дипломатичній роботі спеціалістів різних напрямів. Наприклад, у Німеччині, Великобританії, США зовнішньополітичні відомства запрошують на роботу психологів, математиків, лікарів, фінансистів, екологів та активістів громадських організацій. Зміна засобів ведення дипломатії веде за собою і зміну ролі посла. Очевидно, що в ХХІ столітті вимоги до дипломата значно підвищуються. Не маючи рутинної діяльності щодо збору інформаційних даних, дякуючи технологічному прогресу, дипломат нової формації повинен проявляти себе передусім як досвідчений аналітик, менеджер та координатор. Значною стає його роль посередника між офіційною та неурядовою дипломатією, його здатність виявити та мобілізувати неурядові ресурси для досягнення державних цілей (Gumeniuk, 2009). Та понад усе дипломат нового покоління повинен розраховувати, коли і яким чином урядові дипломатичні ресурси можуть бути представлені іншим акторам для реалізації їх цілей на міжнародній арені.

Одним із відносно нових підвидів публічної дипломатії є так звана «наукова дипломатія», коли наука та наукова співпраця допомагають налагоджувати міждержавні відносини на різних рівнях, сприяють покращенню іміджу країни в світі (Atamanenko & Martyniuk, 2022: 90). Безсумнівно, створення міжнародних наукових інституцій може зменшити рівень політичної напруги та сприяти виробленню спільних цілей держав.

Висновок. З вище викладеного ми можемо зробити висновок, що еволюція системи міжнародних відносин вимагає адаптації та змін від традиційної дипломатії, її форм ведення та структурної організації. Однак, у свою чергу, основні постулати дипломатії залишаються незмінними, лише адаптуються до сучасних вимог. Це свідчить про важливість усталеної століттями практики ведення зовнішніх справ та про її невід'ємність незалежно від інтенсивності сучасних процесів трансформації світу. Крім того, все далі очевидним стає й той факт, що і сам дипломат повинен змінюватися на вимогу часу. Дипломат, так би мовити, нового покоління має розраховувати і передбачувати, коли і в який спосіб урядові дипломатичні ресурси можуть бути представлені іншим акторам для реалізації їх цілей на міжнародній арені. Також важливо впроваджувати та використовувати і нові інструменти для міжнародної взаємодії зовнішньої політики держав та міжнародних відносин, які здатні розв'язувати завдання національного, транснаціонального та глобального рівнів.

REFERENCES

- Atamanenko, A. & Martyniuk, N.** (2022). Naukova dyplomatiia u hlobalizovanomu svi: kontseptualizatsiia yavyscha. *Acta de Historia & Politica: Saeculum XXI*, 4, 88-98. <https://doi.org/10.26693/ahpsxxi2022.04.088> [in Ukrainian].
- Berridge, G.** (2022) *Diplomacy. Theory and Reality*. Leicester-Switzerland: Palgrave Macmillan Retrieved from <https://link.springer.com/book/10.1007/978-3-030-85931-2> [in English].
- Humeniuk, B.** (2009). Diplomatiia dobi globalizatsii: novi vyklyky ta zavdannia. *Svitohliad*, 1, 23-33 [in Ukrainian].
- Hrubinko, A.V.** (2018). *Uchast Velykoi Brytanii u protsesi stanovlennia i rozvytku spilnoi zovnishnoi polityky i polityky bezpeky Yevropeiskoho Soiuzu (1990-2016 rr.)*. (Doctor's thesis). Kyiv. Retrieved from: <https://www.uzhnu.edu.ua/uk/infocentre/get/15936> [in Ukrainian].
- Sakun, O.F.** (2022). *Diplomaticheskoe remeslo*. Moskva: Mezhdunarodnye otnosheniya [in Russian].
- Satou, E.** (1947). *Rukovodstvo po diplomaticheskoi praktike*. Moskva: Kniga po trebovaniyu [in Russian].
- Web-sait Ministerstva zakordonnykh sprav Ukrainy. Retrieved from <http://www.mfa.gov.ua/> [in Ukrainian].
- Zlenko, A.M.** (2021). *Dyplomatiia i polityka. Ukraina v protsesi dynamichnykh geopolitychnykh zmin*. Kharkiv: Folio [in Ukrainian].
- Zonova, T.V.** (2003). *Sovremennaia model diplomatii: istoki stanovleniia i perspektivy razvitiia*. Moskva: ROSSPEN [in Russian].